

KINDEREN

VAN

GEDETINEERDE MOEDERS

Vrije Universiteit
Afdeling Strafrecht en Criminologie

december 2009

Menno Ezinga
Sanne Hissel
Catrien Bijleveld
Anne-Marie Slotboom

Inhoudsopgave

Voorwoord	4
Samenvatting.....	5
1. Inleiding	7
2. Kinderen van gedetineerde moeders: eerdere studies	9
3. Opzet van het onderzoek.....	12
3.1 Procedure	12
3.2 Respons	13
3.3. Instrumentarium.....	15
3.4 Analyse	16
4. Resultaten.....	18
4.1. De verzorgingssituatie van kinderen van gedetineerde moeders	18
4.2. Gedragsproblematiek	19
4.3. Welbevinden	22
5. Conclusie.....	30
6. Implicaties voor beleid.....	34
Referenties	36

Voorwoord

Een studie naar het welzijn van een kind waarvan de moeder in detentie zit kan alleen worden uitgevoerd als moeder, kind en zijn of haar verzorgers bereid zijn hun ervaringen te delen. We willen dan ook alle kinderen, moeders en verzorgers danken voor het vertellen van de vaak persoonlijke verhalen. Ook andere respondenten in het onderzoek zoals de leerkrachten en voogden zijn wij veel dank verschuldigd.

Daarnaast willen wij de directie en het personeel van de penitentiaire inrichtingen Zwolle Ter Peel, Nieuwersluis en Breda danken voor de gastvrijheid en de prettige samenwerking om dit onderzoek tot stand te brengen. Ook danken wij de organisaties die gedetineerden en hun kinderen ondersteunen (Humanitas, Exodus, Slechts op Bezoek, Reclassering Nederland, Zorgconcept, Bureau Jeugdzorg Amsterdam) voor de voor ons verhelderende gesprekken die wij met hen mochten voeren.

Dit rapport is mede tot stand gekomen met de hulp van Sytske Besemer en Willemijn van Kalmthout. Daarnaast gaat dank uit naar de studenten betrokken bij dit project: Saskia Calvelage, Nikki Fossen, Tilly Janssen, Suzan Kara, Frederieke Sterk en Brechtje Wegman. Dank voor al het werk dat jullie hebben gedaan.

De begeleidingscommissie, bestaande uit Bram Orobio de Castro (Universiteit Utrecht), Arie van der Hurk (Dienst Justitiële Inrichtingen, DJI) en Helen Verleg (Ministerie van Justitie), stond ons met raad en daad bij. Annemarie ten Boom en Anja Dirkwager lazen eerdere versies kritisch.

Tot slot bedanken we het Wetenschappelijk Onderzoek en Documentatiecentrum van het Ministerie van Justitie (WODC) en DJI voor het financieel ondersteunen van dit onderzoek.

Samenvatting

Kinderen van gedetineerden staan bloot aan veel risicofactoren, zo laat de internationale literatuur zien. Verondersteld wordt dat kinderen van gedetineerde moeders aan additionele negatieve invloeden bloot staan, omdat moeder vaak (nog) de enige ouder is in het gezin.

Wij onderzochten de verzorgingssituatie van kinderen van gedetineerde moeders in Nederland. Tevens onderzochten we of er bij de kinderen sprake is van internaliserende of externaliserende gedragsproblematiek. Vervolgens onderzochten we het welbevinden van deze kinderen, hun ervaring met de detentie van moeder en het verloop van contacten met de moeders in detentie. Wij hebben onderzoek uitgevoerd in vier penitentiaire vrouweninrichtingen in Nederland, de PI's Zwolle, Ter Peel, Nieuwersluis en Breda. In totaal zijn 65 in Nederland woonachtige kinderen, van in totaal dertig verschillende moeders in het onderzoek betrokken: over deze kinderen hebben we informatie via de moeder. In totaal 31 kinderen hebben we ook geïnterviewd of geobserveerd; bij een deel heeft ook de verzorger vragenlijsten ingevuld en een gesprek met ons gevoerd. Voor het interviewen van de overige kinderen kregen we of geen toestemming van de voogden, de verzorgers of van de kinderen zelf, of bleek het ondanks herhaalde pogingen niet mogelijk om contact te leggen.

Een vijfde van de kinderen woont bij vader, ruim een derde bij pleeggezinnen en een derde bij familie of kennissen. De overige kinderen zitten in een residentiële instelling, zoals een internaat, kamertrainingscentrum of een justitiële jeugdinstelling. Veertig procent van de kinderen woonde voor de detentie van moeder al elders.

De kinderen kampen gemiddeld veel met internaliserende (met name angst) en externaliserende (met name agressie en oppositioneel opstandig gedrag) problematiek. Opvallend is dat externaliserende problematiek meer wordt geconstateerd door de verzorgers dan door de moeder. Kinderen rapporteren zelf op gerichte vragenlijsten naar klachten veel agressie en angstproblematiek.

Kinderen hebben verdriet van het feit dat hun moeder gedetineerd is. Veel kinderen zijn bang voor stigmatisering en pesten, al komt dat laatste niet veel voor. Alle kinderen gaan naar school, en school lijkt kinderen te steunen. Kinderen en verzorgers rapporteren vaak dat de reisafstanden naar de gevangenis te lang zijn, de bezoektijden lastig, en de mogelijkheden tot bellen te beperkt. De wijze, frequentie en ervaren kwaliteit van het contact tussen moeder en kind (en de behoefte aan contact) verschilt per kind. Vooral de jongere kinderen zouden hun moeder vaker willen zien. Oudere kinderen hebben vaker gemengde gevoelens: naast het verdriet is er soms ook woede en wordt er ook wel opluchting en rust ervaren door de detentie van moeder.

We zien al met al een zeer wisselend beeld, in termen van de opvang, de ervaring van de detentie van moeder en in termen van de eigen gedragsproblematiek. Hoewel er dus veel variatie is, is het beeld gemiddeld ongunstig. In die zin is de groep kinderen van gedetineerde moeders een hoog-risicogroep.

In de discussie bespreken we de resultaten en worden aanbevelingen gedaan voor toekomstig onderzoek. Dit onderzoek dient te worden gezien als een eerste, kleinschalig en verkennend onderzoek. De resultaten geven niettemin aanleiding een aantal beleidsimplicaties te formuleren.

1. Inleiding

De afgelopen tien jaar is het aantal gedetineerde vrouwen in Nederland verdubbeld, van ongeveer 400 naar ongeveer 800 vrouwen; naar schatting is zeventig procent van deze vrouwen moeder van ten minste één minderjarig kind (Slotboom, Bijleveld, Day & Van Giezen, 2008). Dat betekent dat het aantal kinderen in Nederland met een moeder in detentie de afgelopen jaren waarschijnlijk ook fors is toegenomen.

Onderzoek heeft aangetoond dat de effecten voor een kind van ouderlijke detentie aanzienlijk zijn (Murray & Farrington, 2008). Er is sprake van economische achteruitgang en er worden psychische klachten en negatieve sociale processen gerapporteerd, zoals pesten en schuld- en schaamtegevoelens. Algemeen wordt aangenomen, vooral op basis van de internationale literatuur (zie Bloom, 1993; Fishman, 1983; Murray & Farrington, 2008), dat als een moeder gedetineerd wordt, het verzorgingssysteem van het kind meer verandert dan als vader gedetineerd zou raken. Moeders zijn vaker, zo wordt aangenomen, (nog) de enige verzorger. Er bestaat in Nederland echter geen registratiesysteem dat inzicht geeft in de verzorgingssituatie van kinderen van gedetineerde moeders (Braam, Mak & Tan, 2007).

De wetenschappelijke kennis over de gevolgen van ouderlijke detentie voor de kinderen is beperkt. Om te beginnen is het aantal studies zeer gering. De studies die zijn verricht gebruiken veelal kleine onderzoeksgroepen (zie Murray, Farrington, Sekol & Olsen, 2009 voor een systematische review). Daarbij richt het aanwezige onderzoek zich vooral op detentie van de vader (zie ook Dallaire, 2007; Murray et al., 2009). Het bestaande onderzoek naar het welbevinden van kinderen van gedetineerde moeders is vooral verricht vanuit het perspectief van de moeder; de perspectieven van de verzorgers worden niet vaak meegenomen, laat staan de perspectieven van de kinderen zelf (Dallaire, 2007; Myers, Smarsh, Amlund-Hagen & Kennon, 1999; Poehlmann, 2005). Ook voor Nederland is er nog nauwelijks iets bekend over kinderen van gedetineerde moeders.

Een vraag die ook voor Nederland nog niet is beantwoord, is in welke mate kinderen van gedetineerde moeders schade oplopen vanwege de detentie van hun moeder. Men zou kunnen verwachten, dat de problemen bij kinderen van gedetineerde moeders in Nederland mogelijk minder ernstig zijn dan in de Angelsaksische landen waar de meeste studies naar dit fenomeen zijn verricht. In Nederland is het beleid ten opzichte van gedetineerden doorgaans milder dan in de Angelsaksische landen. Ook heeft Nederland, in vergelijking tot die landen, een ruimhartiger sociale zekerheidswetgeving en zijn de reisafstanden mogelijk kleiner. Gedetineerde vrouwen hebben in Nederland relatief goede mogelijkheden telefonisch contact te onderhouden met het thuisfront (Braam et al., 2007). Daarnaast wordt er veel georganiseerd door vrijwilligers(organisaties) om de kinderen vaker en langer met de moeder samen te brengen.

De vraag hoe het kinderen van gedetineerde moeders vergaat, is behalve vanuit wetenschappelijk oogpunt ook van belang uit beleidsoogpunt. Een van de doelstellingen

van detentie is immers om detentieschade te voorkomen (Masterplan Gevangeniswezen 2009-2014).

Het onderzoek waarvan we hier verslag doen, heeft tot doel de verzorging, het welbevinden en eventuele gedragsproblematiek van kinderen van gedetineerde vrouwen te onderzoeken. Idealiter zouden we willen onderzoeken of, zo er schade is, die schade ook door de detentie *veroorzaakt* wordt. Dat is niet mogelijk met de door ons gekozen onderzoeksopzet en is in zijn algemeenheid uiterst lastig te bewerkstelligen – alhoewel niet onmogelijk. We zullen het dus moeten laten bij een beschrijving van de situatie van kinderen van gedetineerde moeders en van hun gedragsproblemen en welbevinden. Ons onderzoek zal belangrijke informatie opleveren over kinderen van gedetineerde moeders: wij onderzoeken een relatief groot aantal kinderen, we bevragen zowel moeders, verzorgers, leerkrachten als kinderen zelf over het welbevinden van de kinderen, we gebruiken gestandaardiseerde meetinstrumenten zodat het mogelijk is het voorkomen van gedragsproblemen met een normgroep te vergelijken en we gebruiken een gemengd kwalitatieve/kwantitatieve benadering. De onderzoeksvragen zijn:

1. Hoe is de zorg voor kinderen van gedetineerde moeders geregeld?
2. In hoeverre is er sprake van gedragsproblematiek bij deze kinderen?
3. Hoe is het welbevinden van deze kinderen in de context van de detentie van moeder?

2. Kinderen van gedetineerde moeders: eerdere studies

In de wetenschappelijke literatuur wordt algemeen aangenomen dat kinderen schade oplopen door detentie van hun ouder(s). Deze schade lijkt, op grond van het beperkte onderzoek, heviger dan schade door echtscheiding of overlijden van een ouder (zie bijvoorbeeld Arditti, Lambert-Shute & Joest, 2003). De meeste studies naar deze detentieschade komen uit de Verenigde Staten. Behalve de studie van Braam et al. (2007) naar het contact tussen kinderen en gedetineerde moeders, is ons geen empirisch Nederlands onderzoek bekend naar detentieschade bij kinderen. Hieronder geven wij een kort overzicht van de beschikbare wetenschappelijke kennis over de effecten van ouderlijke detentie op het welzijn van het kind en meer specifiek op de relatie tussen moeder en kind.

Effecten van detentie van moeder (ouder) op het kind

De effecten van ouderlijke detentie op de kinderen zijn, zoals gezegd, nauwelijks bestudeerd (Johnston, 2006). Het onderzoek dat is verricht naar de effecten van detentie op kinderen is behalve schaars ook nog eens kleinschalig en, zoals eerder genoemd, eenzijdig van aard. Veelal is alleen het perspectief van de ouder of moeder bestudeerd en worden niet de perspectieven van de overgebleven familieleden, of de kinderen zelf meegenomen (Johnson, Selber & Lauderdale, 1998; Arditti et al., 2003). Daarbij komt ook nog eens dat het meeste onderzoek gericht is op de detentie van vader. Gedetineerde moeders en hun kinderen zijn nauwelijks empirisch bestudeerd.

In 2008 hebben Murray en Farrington een review geschreven over de effecten van ouderlijke detentie op de kinderen. Deze review laat ten eerste zien dat kinderen van gedetineerde ouders een vergroot risico hebben op antisociaal gedrag; daarbij zijn er indicaties dat de detentie van de moeder een groter risicoverhogend effect heeft dan detentie van de vader. Eenzelfde constatering werd gedaan in een latere systematische review (Murray et al., 2009), al zijn de effecten waarschijnlijk gezien de kleine onderzoeksgroepen niet significant. Ten tweede laat de review zien dat er tot nu toe te weinig onderzoek is verricht naar de effecten van detentie op de kinderen van gedetineerden om harde uitspraken te kunnen doen over effecten. Dat geldt nog vele malen meer voor onderzoek naar het effect van moederlijke detentie. Dit terwijl andere collaterale effecten van detentie, zoals werkloosheid, relaties en de psychische en fysieke staat van de gedetineerden, in toenemende mate aandacht hebben gekregen (Murray & Farrington, 2008).

Kinderen van gedetineerde ouders, zo blijkt uit de diverse studies, worden blootgesteld aan relatief veel risicofactoren die kunnen bijdragen aan internaliserende (angstgevoelens, depressieve teruggetrokken klachten) en externaliserende problematiek (opstandig, agressief gedrag). Deze problematiek is enerzijds gerelateerd aan de detentiesituatie (scheiding van de ouder, onzekerheid over de toekomstige verzorgingssituatie). Anderzijds zien we problematiek bij kinderen voortkomen uit een negatieve sociale context (stigmatisering, economische deprivatie).

Kinderen van gedetineerde ouders lijken niet alleen tijdens de detentie problemen te ondervinden. De negatieve uitkomsten kunnen zich tot na de detentieperiode zelf uitstrekken. Onderzoek van Myers en collega's (1999) en Johnston (1995) liet zien dat 10-30 procent van de minderjarige kinderen van gedetineerde ouders is aangehouden door de politie (Johnston, 1995; Myers, Smarsh, Amlund-Hagen & Kennon, 1999). Het lange-termijn schadelijk effect van detentie op kinderen lijkt ook groter dan het effect van andere traumatische gebeurtenissen die scheiding van de ouder impliceren, zoals echtscheiding, ziekte of overlijden van een ouder (Murray, 2005).

Verzorgingssituatie

Uit de literatuur blijkt dat, als een moeder gedetineerd raakt, het kind lang niet altijd bij vader woont ten tijde van moeder's detentie. Dit heeft meerdere redenen, gerelateerd aan de vaak forse problematiek van deze gezinnen (vader is niet in beeld of onbekend, zelf gedetineerd of overleden). De zorg voor een kind met (een) gedetineerde ouder(s) blijkt daarnaast voor de verzorger vaak een grote last (Arditti et al., 2003). Die last zit hem bijvoorbeeld in financiële zorgen of zorg over de relatie tussen moeder en kind. De mate van warmte en acceptatie van de verzorgers blijkt sterk gerelateerd te zijn aan het (probleem)gedrag van de kinderen zelf. Kinderen met meer problematisch gedrag ondervonden minder acceptatie en warmte van de verzorgers. De opvoedingsstress van de verzorgers wordt veelal als hoog gerapporteerd (Mackintosh, Myers & Kennon, 2006).

Voor Nederland weten we dat als moeder gedetineerd raakt, de verzorgers van het kind divers zijn, van grootouders tot burens (zie bijvoorbeeld Braam et al., 2007; Slotboom et al., 2008; Wolleswinkel, 1997). Tijdens detentie is er, zo wordt gerapporteerd, in de penitentiaire instellingen weinig aandacht voor de moeder-kindrelatie (Braam et al., 2007).

Ouder-kind relatie

Verschillende studies hebben aangetoond dat de relatie tussen moeder en kind in detentie onder druk komt te staan (Chesney-Lind & Pasko, 2004). Tegelijkertijd hebben diverse onderzoekers erop gewezen dat contact tussen ouder en kind zou moeten worden bevorderd ten tijde van de detentie (Kazura, 2001; Snyder-Joy & Carlo, 1998); frequent contact zou een beschermende factor kunnen zijn voor problematiek bij het kind. Braam en collega's wijzen aan de ene kant op de emotionele beladenheid voor de kinderen wanneer zij op bezoek gaan bij hun moeder. Bezoek wordt aan de andere kant uiteindelijk ook vaak als prettig gerapporteerd door het kind zelf (Braam et al., 2007). Er zijn ook contrasterende bevindingen, overigens van onderzoek uit de VS, dat meer contact tussen moeder en kind ten tijde van moeders detentie juist angstverhogend kan werken (Poehlmann, 2005). Die angst zou worden opgewekt door bijvoorbeeld vreemde (harde) geluiden uit de detentie-instelling, fysieke barrières tussen de moeder en kind en het beeld dat de gevangenis oproept bij een kind.

Welbevinden van kinderen

Naar het welbevinden van kinderen van gedetineerde ouders is slechts een klein aantal studies verricht (zie Murray & Farrington, 2008 voor een overzicht). Veel studies hebben zich beperkt tot de visie van de ouders of de verzorgers en slechts bij uitzondering vroeg men de kinderen zelf hoe het hen verging. Uit het beperkt aantal studies blijkt dat de scheiding door detentie vaak al is voorafgegaan door een geschiedenis van gezinsconflicten, sociaal-economische deprivatie en één-ouder opvoeding (zie bijvoorbeeld Murray & Farrington, 2008). Vaak is voorafgaand aan deze detentie ook al sprake van een instabiele gezinsstructuur, verslaving bij de ouders, gewelddadige criminaliteit (door de ouders) (Myers et al., 1999; Poehlmann, 2005). Daarbij blijkt het trauma van de scheiding van de ouder een additioneel negatief effect te hebben op het welbevinden van kinderen (Myers, et al., 1999).

De detentieperiode zelf heeft vaak (meer) armoede tot gevolg, aangezien het gezin inkomsten verliest. Voor kinderen in de middelbare schoolleeftijd wordt verder gesproken over stigmatisering en uitsluiting (Myers et al., 1999). Deze factoren kunnen daaropvolgend resulteren in slechte schoolprestaties en spijbelgedrag. Bij kinderen van gedetineerde ouders worden als voorkomende klachten en problemen genoemd hyperactiviteit, agressie, depressie, posttraumatische stress, slaapproblemen, eetproblemen, weglopen, alcohol- en drugsgebruik (Johnston, 1995; Murray, 2005). Het beperkte onderzoek heeft vervolgens laten zien dat de relatie tussen veranderende familiestructuren en antisociaal gedrag bij het kind wordt gemedieerd door antisociaal gedrag van de moeder en povere ouderschapskwaliteiten (Capaldi & Patterson, 1991). Vervolgonderzoek van Capaldi en Patterson heeft overigens laten zien dat in de adolescentie deze relatie afgezwakt kan worden door de aanwezigheid van positieve ouderschapskenmerken zoals supervisie (zie ook Eddy, Whaley & Stoolmiller, 2000). Goede ouderschapskenmerken kunnen dus mogelijk een aanzienlijke rol spelen in het beperken van toekomstig probleem gedrag van het kind (Hoeve, 2008).

Tegelijkertijd is de gevangenis volgens sommige onderzoekers bij uitstek de plek om mogelijke discontinuïteit in het gezin te herstellen, door bijvoorbeeld ouderprogramma's en door stress-factoren te behandelen (Gursansky, Harvey, McGrath, & O'Brien, 1998; Stanley & Byrne, 2000). Dit houdt in dat de detentiesituatie van moeder, behalve als risicofactor, ook aangegrepen kan worden als interventiemogelijkheid in de vaak al vóór detentie (uiterst) problematische gezinssituatie. Voor Nederland is het Ministerie van Justitie in samenwerking met de Universiteit Utrecht recent met het project "Betere Start" begonnen, waarin gedetineerde vrouwen een training krijgen in het hernemen van hun rol als opvoeder in het gezin na terugkeer uit detentie.

3. Opzet van het onderzoek

In dit onderzoek is gekozen voor een benadering vanuit meerdere perspectieven met meerdere methoden. Aan de ene kant wilden we weten hoe het de kinderen van gedetineerde moeders verging, met zo objectief mogelijke, ijkbare metingen. Aan de andere kant wisten we dat we te maken zouden krijgen met een moeilijk benaderbare populatie en dat daarmee de uiteindelijke onderzoeksgroep niet groot zou zijn. Mede daarom hebben we er allereerst voor gekozen om naast kwantitatieve informatie ook zoveel mogelijk kwalitatieve informatie te verzamelen. We hanteren dus een gemengde benaderingswijze waarin we zowel vragenlijsten afnemen als een semi-gestructureerd interview, om de gezinssituatie, de detentie van moeder en het welbevinden van het kind zo goed mogelijk in samenhang te kunnen duiden. Een tweede keus die we hebben gemaakt is om zowel moeder, verzorger als kind zelf te bevragen, om een zo compleet en zo genuanceerd mogelijk beeld te krijgen van de situatie en het kind. Gezien de kleine aantallen respondenten moeten we voorzichtig zijn met het interpreteren en generaliseren van de resultaten.

3.1 Procedure

Voor het onderzoek was toestemming van DJI verkregen. De vier penitentiaire inrichtingen (PI Zwolle, Breda, Ter Peel en Nieuwersluis) voor vrouwen in Nederland zijn vervolgens benaderd voor het onderzoek. Afdelingen BBI en ZBBI (Beperkte, en Zeer Beperkte Beveiligde Inrichting) zijn buiten het onderzoek gelaten vanwege de niet-structurele of niet aaneensluitende periode van scheiding tussen moeder en kind. Ook de Bijzondere Zorg afdeling (BZA) is niet meegenomen in het onderzoek, vanwege de psychische problematiek en mogelijk kwetsbaarheid van de aldaar verblijvende vrouwen. Ten slotte hebben we geen vrouwen onderzocht die in het Huis van Bewaring zaten, vanwege hun vaak korte of onbekende verblijfsduur.

Bij de benadering van respondenten hebben we een getrapte methode gebruikt. Bij de vier penitentiaire inrichtingen zijn alle veroordeelde vrouwen met kinderen uitgenodigd voor een introductiebijeenkomst. Bij de introductiebijeenkomst is verteld wat het doel is van het onderzoek en wat het belang was van medewerking aan het onderzoek. Aan de moeders is gevraagd of zij wilden worden geïnterviewd over henzelf en hun kinderen, en of we de kinderen en hun verzorgers mochten benaderen voor een gesprek. Er is nadrukkelijk gezegd dat wij geen concrete hulp kunnen bieden aan de moeder in termen van informatie, verbetering van detentieomstandigheden of frequenter contact tussen moeder en kind. Wel hebben we gezegd dat de informatie die de moeders ons zouden geven van toekomstig belang kan zijn, in die zin dat wij hopen dat ons onderzoek zal helpen om de situatie van toekomstige moeders in detentie en hun kinderen te verbeteren.

Als de moeder besloot mee te werken hebben we met de inrichting afspraken gepland om met haar te praten en haar een aantal vragenlijsten voor te leggen. Bij het besluit om mee te werken is haar ook gevraagd toestemming te geven om haar kinderen en de verzorgers

van deze kinderen te benaderen en daartoe de contactgegevens van de verzorgers te geven. Vóór de gesprekken werd de moeders gevraagd een *informed consent* te tekenen waarin ze aangaf vrijwillig deel te nemen, kennis te hebben genomen van het doel van het onderzoek en erin toe te stemmen dat haar gegevens, anoniem verwerkt, voor het onderzoek worden gebruikt. Ook gaf zij middels de *informed consent* aan te weten dat haar gegevens vertrouwelijk werden behandeld, met als uitzondering (levens)bedreigende situaties, waarbij wij een vertrouwenspersoon zouden inschakelen. Kort op het gesprek met de moeder werd er afgesproken met de verzorgers. Ook zij kregen uitleg van het onderzoek en werden gevraagd een *informed consent* te tekenen. Indien de verzorgers of voogden toestemming gaven, hebben wij afspraken gemaakt voor interviews met hen en, indien zowel verzorgers als kinderen akkoord waren, interviews met de kinderen. Indien de kinderen ouder waren dan twaalf jaar, hebben ook zij een *informed consent* getekend. De leerkrachten zijn met toestemming van de verzorgers en het kind benaderd om een vragenlijst in te vullen. Verzorgers en kinderen ontvingen een kleine vergoeding voor hun bijdrage aan het onderzoek.

3.2 Respons

In totaal zijn 56 gedetineerde moeders voorgelicht over ons onderzoek. Het is niet mogelijk precies aan te geven in hoeverre we alle vrouwen hebben bereikt die we hadden willen en kunnen bereiken: de inrichtingen zelf weten niet van alle vrouwen of ze moeder zijn (Slotboom et al., 2008). Als we de bezettingsgraad van de instellingen in de maanden van onderzoek beschouwen, en er vanuit gaan op basis van het eerdere onderzoek van Slotboom et al. (2008) dat zeventig procent kinderen heeft, dan corresponderen de aantallen door ons voorgelichte moeders (met enige fluctuatie 50 à 60 procent van de gehuisveste vrouwen per einddatum van elke maand) daar redelijk mee. Dat betekent dat we naar alle waarschijnlijkheid een aanmerkelijk deel van de gedetineerde moeders met kinderen in Nederland hebben gezien op de voorlichtingsbijeenkomsten.

Uiteindelijk hebben 37 van deze vrouwen ingestemd met deelname aan het onderzoek. De reden van non-respons was vaak niet te achterhalen, aangezien we vrouwen die niet wilden deelnemen na de introductiebijeenkomst niet meer konden zien. Van een paar vrouwen weten we dat de reden om niet deel te nemen erin is gelegen dat het een exclusie criterium van ons onderzoek betrof: het kind wist niet dat moeder in detentie zat, of het kind bleek te oud. De 37 vrouwen die besloten wél mee te doen, hadden in totaal 93 kinderen tussen de nul en achttien jaar. Over 89 van deze kinderen kon moeder enige informatie geven (over drie kinderen is geen informatie bekend omdat moeder geen enkel contact had met het kind en over één kind zijn geen gegevens omdat moeder om onbekende reden het kind volledig buiten het onderzoek wilde houden). Van deze 89 kinderen wonen er volgens opgave van moeder 21 in het buitenland en zijn daarom niet meegenomen in het onderzoek. Over de resterende 68 kinderen is van moeder informatie over het kind verkregen voor het onderzoek: de moeders zijn door ons geïnterviewd en wij hebben bij hen vragenlijsten over de kinderen afgenomen.

Deze 68 kinderen zijn kind van in totaal dertig verschillende moeders. Deze moeders hebben voornamelijk geweld- en drugsdelicten gepleegd (bij beide typen delicten elf moeders). De overige moeders hebben vermogensdelicten gepleegd (3 moeders), iemand gedwongen tot prostitutie (1 moeder) of wilden niet vertellen waarvoor ze waren veroordeeld (4 moeders). Het aantal kinderen per moeder varieerde van één tot zeven.

Voor 55 van deze 68 kinderen hebben wij van moeder toestemming gekregen om het kind te benaderen. Van de overige dertien kinderen gaven moeders voor tien kinderen als reden dat ze te kwetsbaar waren op dit moment of dat er te veel problemen waren. Drie kinderen konden niet worden benaderd omdat alsnog bleek dat ze niet wisten dat moeder gedetineerd was. Dat betekent dat onze uiteindelijke kinder-steekproef bestond uit 65 kinderen: van 65 kinderen wisten wij dat zij tussen de nul en achttien jaar waren, in Nederland woonden en dat zij op de hoogte waren van de detentie van hun moeder. Van die 65 kinderen hebben wij dus voor 55 kinderen toestemming van moeder gekregen om het kind te benaderen.

Bij niet alle kinderen kon de benadering worden gerealiseerd, ook al hadden we toestemming van moeder. In veel gezinnen bleek het proces van benadering van het kind zeer complex. Door verzorgers of instanties werd aangegeven dat het kind te kwetsbaar was voor bevraging. Soms wilden kinderen ook zelf niet meewerken en soms bleek het ondanks herhaalde pogingen om contact te leggen niet mogelijk om een verzorger te bereiken.

Van de 55 kinderen zijn er uiteindelijk 31 geïnterviewd of geobserveerd. Van de overige 24 kinderen kregen we voor achttien kinderen geen akkoord van jeugd- of pleegzorg of van de verzorger(s), zeven van deze verzorgers waren wel bereid om zelf een interview te geven of vragenlijsten in te vullen. Bij zes kinderen hebben we geen contact kunnen leggen, bijvoorbeeld omdat de telefoon niet werd beantwoord, het kind niet kwam op dagen bij een afspraak of omdat de verzorger bij een hernieuwde belafpraak alsnog het contact verbrak.

Een en ander betekent, samenvattend, dat het om redenen zoals hierboven aangegeven op het niveau van de moeder lastig is aan te geven wat de respons en non-respons was. Op het niveau van het kind was de gerealiseerde respons 48 procent.

Van de 31 kinderen die uiteindelijk zelf hebben meegedaan aan het onderzoek zijn er 22 geïnterviewd en negen geobserveerd. Van de laatsten waren er zes te jong om mee te spreken, twee te kwetsbaar volgens de verzorger en er was bij één kind sprake van dermate ernstige gedragsproblematiek dat een gesprek niet mogelijk was. De 31 kinderen hebben een gemiddelde leeftijd van bijna negen jaar: de jongste was een half jaar oud ten tijde van het onderzoek en de oudste achttien jaar. Het betrof vijftien meisjes en zestien jongens. De jongens waren gemiddeld ruim anderhalf jaar ouder dan de meisjes (9,7 respectievelijk 8,2 jaar oud). Voor de verzorgers en de kinderen verschilde de locatie van de interviews van de eigen kamer van het kind, de huiskamer van het gezin waar het kind verbleef, de spreekkamer van de instantie waar het kind was ondergebracht, tot soms ook

buitenshuis op het speelplein. Te allen tijde hebben we bij de interviews gezorgd dat we respondenten in vertrouwen konden spreken.

3.3 Instrumentarium

Zoals eerder is aangegeven, is dit onderzoek zowel kwalitatief als kwantitatief van aard. Op deze wijze proberen wij een zo compleet mogelijk beeld van het kind te krijgen. In tabel 1 is een overzicht van de gebruikte instrumenten te zien.

Tabel 1: Instrumentarium			
	Gedragschecklist	Internaliserende problematiek	Externaliserende problematiek
Kind	YSR (>11JR)	DEPRESSIE: DVK (9-13) BDI-II (>13) ANGST: SCARED (7-19)	AGRESSIE: BDHI-D (>13)
Gedetineerde Moeder	CBCL (1,5-5)		
Vader/verzorger	CBCL (6-18)		
Leerkracht*	CBCL (1,5-5)		
	CBCL (6-18)		
	C-TRF (1,5-5)		
	TRF (6-18)		

* Met uitzondering van de leerkracht is bij iedereen tevens een semi-gestructureerd interview afgenomen.

Zoals is op te maken uit tabel 1 zijn de vragenlijsten gericht op het detecteren van afwijkend gedrag in termen van internaliserende of externaliserende problematiek. Een algemeen beeld is verkregen aan de hand van de *Child Behaviour Check List (CBCL)*, *Youth Self-Report (YSR)* en *Teacher Report Form (TRF)*, allen ontwikkeld door Achenbach en collega's (2001). In de COTAN (Commissie Testaangelegenheden Nederland, een beschrijving van tests en testresearch in Nederland; Evers, Van Vliet, Mulders & Groot, 2000) wordt de validiteit en betrouwbaarheid van alle drie deze vragenlijsten als voldoende tot goed beoordeeld. De gedragsvragenlijsten (CBCL, TRF en YSR) geven elk een totaalscore van gedragsproblematiek. Deze totaalscore is uit te splitsen in een score van internaliserende problematiek en externaliserende problematiek. Beiden typen problematiek kennen hun eigen subschalen. Daarnaast geeft de CBCL ook de scores op gedragsdomeinen, welke een eerste indicatie geven voor psychische aandoeningen. De scores op de CBCL zijn opgebouwd uit een normalscore (0) grensscore (1) en een klinische score (2). De norm is dat zeven procent van de populatie een grens- of klinische score behaalt op internaliserende-, externaliserende- en totaalscores. Wanneer het percentage voor onze groep kinderen hoger is dan zeven procent dan betekent dit dat de groep afwijkt van de norm. Kinderen van gedetineerde moeders worden vergeleken met normgroepen van dezelfde leeftijdsklasse. De grensscore en klinische score beschouwen wij in dit rapport als zorgwekkend.

Om te bepalen of er sprake is van angstklachten of stoornissen gerelateerd aan angst is de SCARED (Screen for Child Anxiety Related Emotional Disorders) gebruikt. De betrouwbaarheid van deze vragenlijst wordt ook als goed gescoord; de constructvaliditeit

is redelijk (Muris, Bodden, Hale, Birmaher & Mayer, 2007). Om depressieve klachten te bepalen hebben we twee vragenlijsten gekozen, elk georiënteerd op een bepaald leeftijdscohort. Voor de jongere kinderen (9-12 jaar) hanteerden we de Depressie Vragenlijst voor Kinderen (DVK; De Wit, 1987). De COTAN beoordeling hiervan met betrekking tot betrouwbaarheid en begripsvaliditeit is voldoende, hoewel de criteriumvaliditeit onvoldoende is. Voor de oudere kinderen gebruikte we de Beck Depression Inventory 2 (BDI-II; Van der Does, 2002). De lijst is volgens COTAN betrouwbaar, de begripsvaliditeit eveneens voldoende alleen is ook hier de criteriumvaliditeit onvoldoende. Ondanks de matige criteriumvaliditeit hebben we ervoor gekozen de lijsten toch te gebruiken, mede in het kader van efficiënte afname en bij gebrek aan betere alternatieven.

Wat betreft externaliserende problematiek hebben we ons vooral gericht op agressie. Agressie is gemeten door middel van de Buss-Durkee Hostility Inventory-Dutch (BDHI-D; Lange, Hoogendoorn, Wiederspahn & De Beurs, 2005). Zowel de betrouwbaarheid als begripsvaliditeit is door de COTAN als goed beoordeeld, de criteriumvaliditeit is voldoende.

Naast de afname van deze tests (die in de regel ongeveer tien minuten kostte per test), zijn semi-gestructureerde interviews gehouden. Dit type interview geeft de mogelijkheid onderwerpen met diepgang én flexibiliteit te benaderen (in tegenstelling tot enquêteachtige, gesloten vragen). De topics van de interviews betreffen het welzijn van het kind, de sociale omgeving, schoolfunctioneren, contact met moeder, contact met de huidige opvoeders, gevoelens omtrent de situatie gecreëerd door de detentie en eventueel problematiek in de huidige opvoeding en thuissituatie. De locatie van de interviews verschilde van de eigen kamer van het kind, de huiskamer van het gezin waar het kind verbleef, de spreekkamer van de instantie waar het kind was ondergebracht, tot soms ook buitenshuis op het speelplein. Te allen tijde hebben we bij de interviews van de kinderen getracht het kind in vertrouwen te kunnen spreken zodat het zich kon uiten als hij of zij dat zelf wilde. De moeders spraken wij telkens in een apart kamertje in de penitentiaire inrichting. De interviews en het invullen van de vragenlijsten met zowel moeder, verzorger als kind duurden gemiddeld niet langer dan anderhalf uur. Bij de afspraken waren altijd twee onderzoekers aanwezig, waarvan minimaal één met een aantekening psychodiagnostiek. Door tijdgebrek bij de respondenten moesten we soms vragenlijsten achterlaten met het verzoek ze in een reeds gefrankeerde envelop terug te sturen; dit is lang niet altijd gebeurd.

3.4 Analyse

De verkregen gegevens van de gedragsvragenlijsten zijn gescoord aan de hand van het scoringsprotocol (Achenbach & Rescorla, 2001). Ook met betrekking tot de specifieke vragenlijsten over depressie, angst en agressie zijn de officiële scoringsprotocollen gehanteerd.

Alle semi-gestructureerde interviews zijn (op enkele uitzonderingen in PI Zwolle na vanwege tijdelijke beperkingen vanuit de instelling) opgenomen. De interviews met de kinderen zijn verbatim uitgeschreven en gescoord. De interviews met de moeders en verzorgers zijn afgespeeld en gescoord op basis van de categorieën die we bij de analyse van de interviews met de kinderen hadden onderscheiden, aangevuld met punten die door moeders en verzorgers specifiek werden genoemd; een deel van de moeder-interviews is ter controle van de betrouwbaarheid van deze methode ook verbatim uitgeschreven en gescoord, dit leverde geen noemenswaardige verschillen op.

Wij rapporteren voor de kwantitatieve variabelen en instrumenten absolute aantallen en percentages. Vanwege de kleine groep toetsen we de resultaten niet op significantie. De bevindingen uit de interviews zullen we woordelijk, naar thema gegroepeerd, verslaan. Wij voegen een aantal gevalsbeschrijvingen toe, die we zelf dusdanig hebben veranderd dat zij niet meer herkenbaar of herleidbaar zijn, maar nog steeds een indruk geven van de vele verschillen die er zijn in de leefsituatie en beleving van kinderen van gedetineerde moeders.

4. Resultaten

4.1 De verzorgingssituatie van kinderen van gedetineerde moeders

Zoals aangegeven hebben we voor 68 kinderen informatie over de verzorgingssituatie. In tabel 2 wordt de verdeling van verblijfplaats weergegeven van de kinderen die betrokken zijn bij dit onderzoek.

Tabel 2: Verzorgingssituatie kinderen

Verzorgingssituatie	N (68)	percentage
Bestandspleeggezin	25	37%
Vader	14	21%
Grootouders	9	13%
Familie (tantes en ooms, broers en zussen)	8	12%
Informeel netwerk (vrienden)	6	9%
Residentieel (KTC, JJI, internaat)	6	9%

De grootste groep, ruim een derde van de kinderen, verblijft bij officiële pleegzorg (zogenoemde bestandspleeggezinnen). Ongeveer een vijfde van de kinderen verblijft bij vader, in een enkel geval is dat een stiefvader. In sommige gevallen woont vader weer in bij zijn moeder, of een ander familielid; ook dan is de verzorgingssituatie als ‘bij vader’ geclassificeerd. Het bleek niet altijd mogelijk helemaal duidelijk te krijgen of vader in die gevallen ook voor detentie al voor de kinderen zorgde. Bijna een kwart van de kinderen (25%) woont bij familie (grootouders, tantes, broers en zussen). De andere kinderen wonen in een (informeel) vriendennetwerk van de ouders (9%) of verblijven in een instelling, op civiele of strafrechtelijke titel (9%).

Hierbij dient te worden aangetekend dat deze woonsituatie de situatie is zoals wij hem op het moment van bevragen van moeder, kind of verzorger aantreffen. Uit de interviews bleek dat nogal wat kinderen regelmatig van verblijfplaats zijn gewisseld, soms al voor, vaker na het begin van de detentie van moeder. Ongeveer een derde van de kinderen geeft aan dat ze regelmatig zijn verhuisd. Een meisje (17 jaar) geeft aan meer dan twintig keer te zijn verhuisd. En ook al bevindt het kind zich in een ‘stabiele’ situatie, dan zijn er nogal eens wisselingen geweest in de samenstelling van het gezin (nieuwe vriendin vader, andere pleegkinderen). Het is denkbaar dat ook na onze ‘momentopname’ nog andere wisselingen zijn geweest.

Drie vijfde (60%) van de 68 kinderen woonde ten tijde van de arrestatie bij moeder in huis. De overige twee vijfde van de kinderen (40%) was al (ruim) voor de arrestatie woonachtig bij vader, familie of bestandspleeggezinnen. Voor zover bekend is bij ongeveer driekwart van deze kinderen een (jeugd)zorg of (voogdij-)instelling betrokken geweest bij de uithuisplaatsing bij moeder.

4.2 Gedragsproblematiek

In deze paragraaf zullen we de aanwezigheid van gedragsproblematiek bij de kinderen beschrijven. De moeders, verzorgers, leerkrachten en kinderen zelf hebben genormeerde vragenlijsten hiervoor ingevuld. We zullen regelmatig over wisselende aantallen rapporteren. Zo konden immers niet alle kinderen vragenlijsten invullen en hebben bijvoorbeeld ook (lang) niet alle leerkrachten gerespondeerd. Voor de leesbaarheid geven we dit niet telkens aan.

Resultaten op de genormeerde vragenlijsten

Moeder

In totaal is er door 26 moeders voor in totaal 47 kinderen een CBCL ingevuld. Voor vijftien kinderen (32%) berekenden we een grens- of klinische score op de totaalscore over alle subschalen van problematiek: twee kinderen (4%) kregen een grensscore en dertien kinderen (28%) een klinische score. Voor 22 kinderen (47%) wordt aangegeven dat er internaliserende problematiek is: vijf kinderen (11%) hadden een grensscore en zeventien (36%) kinderen een klinische score. Voor twaalf kinderen (26%) wordt externaliserende problematiek gerapporteerd: vier van deze kinderen (9%) hadden een grensscore en acht kinderen (17%) een klinische score.

Als we kijken naar de gedragsdomeinen, een mogelijkheid om psychische aandoeningen te indiceren, blijkt dat 27 kinderen op geen enkel gedragsdomein een problematische score behalen. Twintig van de 47 kinderen hebben op één of meerdere domeinen een grens- of klinische score. Wanneer we naar deze schalen uitsplitsen, zien we dat de meest voorkomende zorgwekkende scores, al moeten we gezien de kleine aantallen voorzichtig zijn, worden gerapporteerd bij affectieve en ernstige gedragsproblematiek (zie Tabel 3). Dit is hoger dan de normaalwaarden.

Tabel 3: Zorgwekkende scores door moeder over het kind op de gedragsdomeinen van de CBCL (N=maximaal 47)*

	Klinische score	Grensscore
Affectieve problematiek (N=47)	8 (17%)	6 (13%)
Ernstige Gedragsproblematiek (N=30)	3 (10%)	5 (17%)
Somatische problematiek (N=30)	3 (10%)	3 (10%)
Angst problematiek (N=47)	4 (9%)	3 (6%)
Oppositieel opstandig problematiek (N=47)	2 (4%)	1 (2%)
ADHD problematiek (N=47)	2 (4%)	1 (2%)
Pervasief (N=17)	1 (6%)	1 (6%)

* Afhankelijk van de leeftijd konden scores worden gerapporteerd over 47 kinderen (1,5-18 jaar), 30 kinderen (6-18 jaar) of 17 kinderen (1,5-5 jaar)

Verzorger

Vervolgens is er door de verzorgers (vader, pleegouder/gezin, mentor) een CBCL ingevuld voor in totaal 22 kinderen. Dit houdt niet in dat er door 22 verschillende verzorgers wordt gerapporteerd, er kunnen immers meerdere kinderen door dezelfde verzorger worden opgevoed. Zoals boven gememoreerd waren er bij meer verzorgers CBCL vragenlijsten achtergelaten, die zijn echter lang niet allemaal geretourneerd.

In totaal wordt bij twaalf van de 22 kinderen (55%) door de verzorgers een grens- of klinische score gegeven op de totaalscore van de CBCL: zes kinderen (27%) hadden een grensscore en zes kinderen (27%) een klinische score. Over elf kinderen (50%) wordt internaliserende problematiek gerapporteerd: voor één kind (5%) een grensscore en voor tien kinderen (46%) een klinische score. Bij acht van de 22 kinderen (36%) wordt externaliserende problematiek gerapporteerd door verzorgers: twee kinderen (9%) behaalden hierop een grensscore en zes kinderen (27%) een klinische score.

Verzorgers rapporteerden voor dertien van de 22 kinderen op minimaal één gedragsdomein verontrustende problematiek. De gedragsdomeinen in tabel 4 laten zien dat er door de verzorgers over negen van de 22 kinderen (41%) een verontrustende score wordt gerapporteerd betreffende affectieve problematiek. Over vier van de vijftien kinderen (27%) geven verzorgers aan dat er sprake is van ernstige gedragsproblematiek. Ook was er bij vier van de 22 (18%) kinderen volgens de verzorgers sprake van ADHD problematiek en oppositioneel opstandige problematiek.

Tabel 4: Zorgwekkende scores van verzorgers op de gedragsdomeinen van de CBCL (N = maximaal 22)

	Klinische score	Grensscore
Affectieve problematiek (N=22)	5 (23%)	4 (18%)
Ernstige Gedragsproblematiek (N=15)	2 (13%)	2 (13%)
ADHD problematiek (N=22)	2 (9%)	2 (9%)
Oppositieel opstandig problematiek (N=22)	1 (5%)	3 (14%)
Angst problematiek (N=22)	2 (9%)	1 (5%)
Somatische problematiek (N=15)	1 (7%)	1 (7%)
<i>Pervasiel (1,5-5 jaar)*(N=7)</i>	<i>1 (14%)</i>	<i>1 (14%)</i>

* Afhankelijk van de leeftijd konden scores worden gerapporteerd over 22 kinderen (1,5-18 jaar), 15 kinderen (6-18 jaar) of 7 kinderen (1,5-5 jaar)

Leerkracht

Vervolgens rapporteren we over de oordelen van de leerkrachten over de kinderen. Er is via de leerkrachten informatie verzameld over elf kinderen. In totaal wordt bij drie van de elf kinderen (27%) door de leerkrachten een grens- of klinische score gegeven op de totaalscore van de CBCL: voor één kind (9%) een grensscore en voor twee kinderen (18%) een klinische score. Over eveneens drie kinderen (27%) wordt externaliserende problematiek gerapporteerd: voor één kind (9%) een grensscore en voor twee kinderen (18%) een klinische score. Bij vijf van de elf kinderen (46%) wordt internaliserende problematiek gerapporteerd door leerkrachten: voor één kind (9%) een grensscore en voor vier kinderen (36%) een klinische score.

De leerkrachten rapporteren bij vijf van de elf kinderen (45%) problematische scores op één of meer gedragsdomeinen. Ze zien bij deze kinderen vooral angstproblematiek (3 grensscores, 27%; 2 klinische scores, 18%) en oppositieel opstandige gedragsproblematiek (3 grensscores, 27%). Voor een enkel kind wordt affectieve problematiek (een maal klinische score) en ernstige gedragsproblematiek (een maal grensscore) geconstateerd.

Kind

Als laatste laten we de kinderen zelf aan het woord. Kinderen ouder dan elf jaar hebben daartoe allereerst de Zelfrapportagevragenlijst voor *probleemgedrag* (YSR) ingevuld. De YSR lijst is goed te vergelijken met de lijst die bij de verzorgers en de moeders is afgenomen. In totaal hebben acht kinderen de YSR ingevuld. Twee kinderen (25%) rapporteren een grensscore op de totaalscore over alle subschalen van problematiek: één kind rapporteert een grensscore en één kind een klinische score. Deze twee kinderen rapporteren eveneens een grens- en een klinische score op externaliserende problematiek. Vier van de acht kinderen (50%) rapporteren een grensscore op internaliserende gedragsproblematiek. Ook bij de YSR is het mogelijk een score op de diverse gedragsdomeinen te geven. Drie kinderen (38%) rapporteren een bepaalde vorm van ernstige gedragsproblematiek (twee gaven een grensscore en één kind een klinische score). Eén kind geeft aan last te hebben van somatische problematiek (grensscore) en één kind rapporteert oppositioneel opstandig gedrag (grensscore). Op de overige schalen worden er geen zorgwekkende scores gerapporteerd.

Vervolgens rapporteren we over de specifieke vragenlijsten voor *internaliserende* en *externaliserende problematiek* die we de kinderen hadden gevraagd in te vullen. Uit de antwoorden die de kinderen gaven blijkt het volgende.

Negen kinderen hebben de de Scared-NL ingevuld (Muris et al., 2007) voor *angstgevoelens* ingevuld. De Scared-NL meet symptomen van angststoornissen bij kinderen en adolescenten en kent negen subschalen waarop laag, normaal, verhoogd of risicovol kan worden gescoord. Drie kinderen (33%) behalen op de subschalen dermate hoge waarden dat ze als risicovol worden aangemerkt. Deze drie subschalen zijn situationele fobische angsten, sociale fobische angsten, en posttraumatische angstklachten. De kinderen rapporteren ernstige angstsymptomen en voldoen mogelijk aan de criteria van een of meerdere angststoornissen. Een van deze drie kinderen wordt op drie van de negen subschalen zelfs aangemerkt als ‘risico-kind’. Een ander kind heeft naast eenmaal een risicovolle score op drie andere subschalen een verhoogde score.

Met de Depressie Vragenlijst voor Kinderen (DVK) worden *depressieve klachten* in beeld gebracht (De Wit, 1987). Er wordt onder andere gekeken naar affectieve, cognitieve en motivationele symptomen. Deze test werd door vier kinderen ingevuld: twee meisjes en twee jongens met een gemiddelde leeftijd van 9,5 jaar. Alle vier de kinderen behalen een normaalscore. Er is, op basis van deze test, bij de vier kinderen geen reden om aan te nemen dat er sprake is van depressieproblematiek. Bij de oudere kinderen, vier in totaal, is de BDI-II (Does, 2002) afgenomen: twee meisjes en twee jongens met een gemiddelde leeftijd van 15,8 jaar. Ook bij de oudere kinderen zijn er, naar aanleiding van deze test, nauwelijks tot geen aanwijzingen voor depressieve klachten.

Bij vier kinderen is de BDHI-D afgenomen: één meisje en drie jongens (gemiddeld 16,8 jaar oud). De BDHI-D is een zelfrapportage-instrument waarmee vijandigheid en neiging tot agressief gedrag kan worden vastgesteld (Lange et al., 2005). De BDHI-D meet ‘indirecte agressie’ en ‘directe agressie’. Twee van de vier kinderen scoren op de schaal

‘directe agressie’ zeer hoog, wat wijst op veel agressie in de vorm van fysieke of verbale uitingen. Op de schaal ‘indirecte agressie’ wordt door deze twee kinderen eveneens (zeer) hoog gescoord. Dit kan een aanwijzing zijn voor veel ingehouden agressie en mogelijk ook een hoge mate van psychopathologie. Drie van de vier kinderen die de BDHI-D hebben ingevuld (waaronder de twee kinderen met de hiervoor genoemde hoge scores) scoren daarbij ook nog hoog op de sociale wenselijkheidschaal. Dit zou kunnen betekenen dat de werkelijke scores nog iets hoger zouden kunnen liggen. Hoewel gezien de kleine aantallen voorzichtig met de resultaten moet worden omgegaan, zien we dat er relatief veel agressie wordt gerapporteerd.

De resultaten in ogenschouw nemende blijkt bij het merendeel van de kinderen gedragsproblematiek aanwezig. Op internaliserend vlak lijkt dit zich vooral te uiten in de vorm van affectieve problematiek en angstgevoelens. Depressieve klachten troffen wij minder aan. Externaliserende problematiek lijkt naar voren te komen in de vorm van ernstige gedragsproblematiek. Agressie uit zich zowel in boze gevoelens als in het direct uiten van agressief gedrag. Het beeld dat de moeder en verzorgers schetsen over de kinderen komt tamelijk goed overeen met dat van de kinderen. Wanneer een kind aangaf dat het angstig was, werd dit doorgaans ook door een deel van het netwerk gesignaleerd. De moeders en verzorgers rapporteren beiden vormen van internaliserende problematiek, maar moeders nemen, wanneer bij de kinderen afzonderlijk de scores van moeder en verzorger worden vergeleken, beduidend minder externaliserende problematiek waar, of rapporteren hier in ieder geval minder over. Al met al scoren de kinderen op een aantal fronten beduidend boven de gemiddelden voor een normpopulatie, en lijken daarmee qua problematiek in ongunstige zin af te wijken van de norm. Wederom moet worden benadrukt dat het hier gaat om een kleine en heterogene onderzoeksgroep en dat wij met het trekken van algemene conclusies zeer voorzichtig moeten zijn.

4.3. Welbevinden

Door de detentie van moeder kunnen kinderen problemen ervaren op verschillende levensdomeinen, zoals de thuissituatie, vriendjes en school. Maar ook het contact tussen moeder en kind is van belang wanneer we kijken hoe het nu eigenlijk gaat met deze kinderen. Deze topics zijn (onder andere) aan bod gekomen in de gesprekken die we met moeders, kinderen en verzorgers hebben gevoerd. In deze paragraaf zullen we vooral de kinderen aan het woord laten over hun leven terwijl moeder gedetineerd is. Wanneer de visie van gedetineerde moeders en van de verzorgers van de kinderen afwijkt van die van de kinderen, is dit opgenomen in het verslag. In onze verslaglegging noemen we soms aantallen of percentages, veel vaker doen we dat niet, en hebben we het over ‘enkele’ of ‘de meeste’. We doen dat allereerst omdat we een kleine groep onderzoeken. We doen het ook omdat de beleving van de kinderen van hun veranderde leven, en de detentie van moeder zeer heterogeen is. Vaak gaat het om problemen die de kinderen beschrijven, maar soms gaat het ook om veranderingen die de kinderen zelf als een verbetering kwalificeren. Om iets van die variatie te laten zien, hebben we een drietal door ons onherkenbaar gemaakte casus op min of meer willekeurige plekken in de tekst geplaatst. De interviews met kinderen van gedetineerde moeders hadden betrekking op hun persoon,

hun leven, hun gevoelens en (psychisch) welzijn nadat hun moeder in de gevangenis kwam, hun perceptie van de detentie van moeder en het contact met moeder en de mogelijke weerslag die dat laatste had op hun relatie met moeder.

Er hebben 31 kinderen zelf aan het onderzoek deelgenomen. Met 22 van deze kinderen is een semi-gestructureerd interview gehouden en negen kinderen zijn geobserveerd. Zij waren tussen een half jaar en achttien jaar oud. De spreiding van de leeftijden van de kinderen die zijn geïnterviewd is vier tot en met achttien jaar. Van de 31 kinderen wonen er negen bij vader en zeven in een bestandspleeggezin. Elf kinderen zijn ondergebracht bij familie of kennissen, vier kinderen zitten in residentiële instelling (JJI, kamertrainingscentrum, woongroep).

Contact tussen moeder en kind

Volgens de rapportage van de moeders komen vijftien van de 68 kinderen (22%) niet meer bij hun moeder op bezoek. Twaalf van hen zijn nooit op bezoek geweest, omdat ze zelf het slachtoffer waren van de problematische omstandigheden waarin moeder verkeerde of het delict waar moeder voor gedetineerd zit. Drie kinderen hadden aanvankelijk wel nog contact met moeder, maar inmiddels niet meer. Overigens moet worden aangetekend dat dit kinderen uit hoofdzakelijk grote gezinnen zijn, waaronder een gezin met meer dan vijf kinderen.

Van negen kinderen weten we dat ze wel telefonisch en briefcontact met moeder hebben, maar niet op bezoek gaan. Moeders en kinderen bellen graag met elkaar, maar omdat bellen duur is, is dit niet voor iedereen mogelijk. Ook wijzen moeders en kinderen erop dat het soms lastig is om te bellen omdat moeder juist op de momenten dat het thuis kan, of dat het het meest prettig is (bijvoorbeeld voor het slapen gaan) op cel zit. Bij de kinderen die wel bij moeder op bezoek gaan, wisselt de frequentie van bezoek tussen de kinderen aanzienlijk, van eenmaal langs geweest in ongeveer zeven maanden tot bijna wekelijks. Een reden dat kinderen niet vaak op bezoek komen, is dat de logistieke uitdagingen te groot zijn: de gevangenis is te ver van hun huis, of de verzorgers kunnen of willen de kinderen niet vaker brengen. Ondanks inspanningen van de PI's om activiteiten te organiseren voor gedetineerde moeders en hun kinderen, speelt het detentieregime sommige kinderen alsnog parten. Zo gaven twee kinderen aan dat de reguliere bezoeken tijdens schooltijd zijn en ze niet met broertjes en zusjes mee naar binnen mochten bij de Ouder-Kind-Dag (OKD) omdat ze (net) te oud waren. Afhankelijk van de mate van contact met de kinderen en de frequentie van het bezoek zijn moeders meer of minder op de hoogte van hoe het nu met hun kinderen gaat. In de situaties waar geen contact is tussen moeder en kind, is meestal ook geen contact tussen moeder en de verzorger of liggen die overhoop. In dat soort situaties wordt het door zowel moeder als kind als in beginsel wenselijk gezien dat er wel contact zou zijn, maar maken de verstoorde verhoudingen dat onmogelijk.

De contacten die kinderen beschreven, komen bij de jongere kinderen vooral voort uit de georganiseerde Ouder Kind Dagen (OKD), waar moeder en kind(eren) spelletjes spelen, sporten en samen eten. Vaak worden deze momenten door de kinderen als leuk en gezellig ervaren. De meeste kinderen vinden bezoek leuk omdat ze hun moeder weer zien.

Sommige kinderen geven aan het zwaar te vinden omdat er tijdens de contactmomenten vooral wordt gepraat over de toekomst en de dagelijkse beslommingen op school en er ouderlijke zorg wordt uitgeoefend. Het kind krijgt te horen wat het wel en niet mag doen en moet aangeven of het zich aan de regels houdt. Ook zijn er kinderen die zich groot proberen te houden om moeder niet ook nog eens met hun eigen problemen te belasten. Drie kinderen geven expliciet aan moeder meer te willen zien, vooral jongere kinderen lijken uit andere opmerkingen impliciet aan te geven moeder wel meer te willen zien. Een aantal kinderen is sterk onder de indruk van de detentieomgeving waarin moeder zich bevindt. Zij kunnen tot in detail uitleggen hoe de procedure van binnenkomst is. Overigens zijn de meeste kinderen er zich van bewust dat het een beperkende situatie is voor moeder. Ze weten dat moeder na het bezoek weer naar haar eigen kamertje gaat en nog lang in de gevangenis moet blijven. Sommige kleinere kinderen hebben een andere visie op de gevangenis: mama is op haar werk, zit in een groot huis, met een zaal, of mama zit in het Huis van Bewaring (in plaats van de gevangenis).

Casus A

Jongetje 5 jaar, wordt verzorgd vader. Moeder is voor langere tijd gedetineerd. Vader en kind zijn inwonend bij nieuwe vriendin vader. Kind gaat naar school. Vader is werkloos en blout regelmatig. Kind ziet er verzorgd uit, al is armoede tekenend tijdens bezoek. Kind reageert normaal en leeftijdconform, is open en spreekt goed. Kind mist moeder heel erg. Wil graag zo veel mogelijk op bezoek. Onduidelijk blijft hoe vaak bezoek plaatsvindt. Op school is met begrip en medeleven gereageerd op de detentie van moeder. Kinderen uit de klas hebben een mooie tekening gemaakt, die het kind ons laat zien. Vader is zorgzaam en liefhebbend.

De moeders geven vrijwel allemaal aan dat ze het erg zwaar vinden om gescheiden te zijn van hun kinderen. Ze maken zich zorgen over hun kinderen en het bezoek van hun kinderen is voor de meeste moeders een hoogtepunt in hun gevangenisleven. Van alle geïnterviewde moeders zijn er slechts drie tevreden over de manier waarop zij met het kind om kunnen gaan. Bij de overige kinderen zijn de moeders ontevreden over de kwaliteit van omgang met het kind. Een factor die hier volgens de moeders in meespeelt is het regime van de instelling. Zo mag een moeder bij het reguliere bezoek niet van haar plek opstaan, is er een beperking in fysiek contact zoals knuffelen en vinden ze ook de belmogelijkheden te beperkt. Maar ook de beperkingen in bezoek die Bureau Jeugdzorg oplegt (omtrent bezoekmogelijkheden), de moeizame relatie met de vader van het kind, de moeizame relatie met het kind zelf, ruzie tussen moeder en verzorger, of praktische redenen zoals lange afstanden en hoge kosten worden genoemd.

Veranderingen in welzijn bij afwezigheid van moeder

Kinderen geven bijna allemaal aan dat ze hun moeder missen en dit lijkt een belangrijke rol te spelen in hun leven. Ze gaan verder met hun leven nadat moeder gedetineerd is geraakt, spelen en gaan naar school, maar als gevraagd wordt wat hun liefste wens is, zeggen veel kinderen dat ze zouden willen dat hun moeder uit de gevangenis komt. Ze vertellen meestal graag op bezoek te gaan en vertellen dan bijvoorbeeld dat ze chips en patat krijgen en met mama spelletjes spelen. Sommige grootouders proberen het bezoek

aan moeder een feestelijk tintje te geven door daarna een bezoek aan de McDonald's te brengen. We hebben kinderen van verschillende leeftijden gesproken en uiteraard kunnen oudere kinderen genuanceerder onder woorden brengen hoe zij de detentie van hun moeder ervaren. Oudere kinderen hebben ook vaak een realistischer beeld van de situatie, zien de fout van hun ouder in, maar blijven meestal loyaal. Sommigen van hen vinden dat hun moeder veel fout heeft gedaan in haar leven, waar zij schade van hebben ondervonden. Ze geven aan dat ze het zelf anders willen doen als ze kinderen krijgen. Sommige kinderen geven aan niet bij hun moeder te willen wonen wanneer zij vrij komt. Eén jongen wil het liefst niets meer met zijn moeder te maken hebben. De band met zijn moeder omschrijft hij als volgt: "Eigenlijk vind ik haar gewoon een mevrouw net als andere mensen...Niet meer als familie".

Soms zitten er ook positieve kanten aan de detentie, omdat kinderen nu tenminste weten waar hun moeder is of omdat ze nu meer tijd en aandacht van hun moeder krijgen. Een aantal oudere kinderen lijken meer zelfredzaam dan de leeftijd eigenlijk vraagt en zien de (tijdelijke) afwezigheid van moeder als een kans om grip op de eigen situatie te krijgen. Een paar kinderen melden dat de afwezigheid van moeder ook rust en regelmaat heeft gebracht. Daarnaast zijn de, vooral oudere, kinderen soms ook boos op hun moeder: ze is 'stom', 'dom' en men verwijt haar het criminele gedrag ("hoe kon ze dat nou doen"). Een enkeling geeft aan dat het eigenlijk wel goed voor moeder is dat zij vast zit ("kan ze haar fouten overdenken").

Casus B

Jongen 16 jaar. Moeder is meerdere malen gedetineerd geweest gedurende zijn jeugd. Vader is niet bekend. Hij heeft twee (veel jongere) halfzusjes van een andere partner van moeder, die hij eens per jaar met Kerstmis opzoekt. De jongen is al twee jaar uit huis (sinds de voorlaatste detentie van moeder) en heeft nu met behulp van instanties een leer-werk traject en begeleiding bij wonen gekregen. Hij woont naar tevredenheid in een zelfstandig-wonen huis. Hij heeft zijn uitgavenpatroon op orde. Hij ziet er goed verzorgd uit en maakt een vlakke, enigszins afstandelijke, zakelijke indruk als hij over zijn moeder spreekt. Hij gaat met enige regelmaat op bezoek bij haar. Hij wil als hij zijn opleiding heeft afgerond een horecagelegenheid starten. Hij heeft sinds een half jaar een vriendin.

Toch geeft het overgrote deel van de kinderen aan dat ze verdriet hebben om moeder's detentie en dat ze liever zouden hebben dat hun moeder niet meer in de gevangenis zit. Bij een aantal kinderen zien we ook zorg en verantwoordelijkheid om moeder: deze kinderen geven aan niet hun eigen gevoelens aan moeder te willen tonen om er maar voor te zorgen dat zij zich geen zorgen hoeft te maken of verdriet heeft om haar kind.

Sommige kinderen melden ons nadrukkelijk dat ze sinds detentie van moeder hun best moeten doen om controle over hun eigen leven te houden en veel verantwoordelijkheden voelen nu ze op zichzelf aangewezen zijn. De een heeft geldzorgen, de ander maakt zich zorgen of het goed gaat met jongere broertjes en zusjes die vaak op een andere plek zijn ondergebracht en weer een ander zegt de stimulerende rol van moeder te missen in het

motiveren voor schoolwerk. Sommige oudere kinderen lijken moeite te hebben met autoriteiten. Veel van de emoties die vooral de jongere kinderen beschrijven, houden direct verband met detentie van moeder. Het overgrote deel van de groep kinderen ervaart veel negatieve gevoelens en emoties, en mist moeder. Dit uit zich in bijvoorbeeld nachtmerries, eenzaamheid en soms ook sombere gevoelens. Juist bij kleine verdrietjes kan het gemis van moeder opeens grote vormen aannemen. De rigiditeit van het detentieregime breekt de kinderen dan op, bijvoorbeeld omdat juist op de momenten dat ze moeder even willen bellen de moeders op cel zitten. Een paar kinderen brengen onder woorden dat ze competenties hebben ontwikkeld om het gemis of het hebben van verdriet om moeder te compenseren door het ondernemen van sportactiviteiten, de zinnen te verzetten of door een positieve focus op een nabij persoon.

Opvoedingssituatie en sociale netwerk

De gevangenisstraf van hun moeder is zelden de enige verstoring in de levens van deze kinderen. Vaak is aan de detentie een geschiedenis vooraf gegaan van ruzies, geweld, misbruik, verwaarlozing, vele verhuizingen, scheidingen of drugsgebruik van ouders. Volgens de moeders was een derde van de kinderen (22 van de 68 kinderen) getuige van het delict of van de arrestatie. Van de kinderen die wij zelf hebben gesproken, waren zeven kinderen getuige geweest van het delict van moeder. Eén van hen was slachtoffer van het delict waarvoor moeder zit en één kind was mededader.

Casus C

Meisje 12 jaar. Woont bij tante. Ernstige gedragsproblematiek in de vorm van ADHD, krijgt daarvoor medicatie. Zit op speciale school voor kinderen met leer- en opvoedingsmoeilijkheden. Tante geeft in het gesprek aan nauwelijks de controle te hebben over het gedrag van het meisje. In het verleden heeft het meisje de auto beschadigd, ook slaat zij met de deuren en schreeuwt zij bij het minste of geringste. Het meisje heeft grote moeite met contacten in de buurt en vecht veel. Het contact met moeder is vrijwel nihil vanwege de grote reisafstand. Moeder heeft wel voor haar gezorgd totdat ze gedetineerd raakte. Contact met het meisje tijdens het bezoek was niet mogelijk, aangezien de gedragsproblematiek in de vorm van angst, achterdocht maar ook rebels en kinderlijk gedrag dit onmogelijk maakte. De thuissituatie was eenvoudig en verzorgd.

Bij veel kinderen had de moeder al verschillende relaties afgebroken of was de gezinssamenstelling (meerdere malen) veranderd voordat de detentie zich aandeed. Voor ons als onderzoekers was het soms lastig om de vele wisselingen precies in kaart te brengen. Veel moeders hebben kinderen bij verschillende vaders. Opvallend zijn de verschillen in weergave van de moeders en die van de kinderen en verzorgers van de situatie vóór detentie. De moeders schetsen met regelmaat een minder problematisch beeld van de situatie voor detentie en laten daarbij bepaalde ‘details’ achterwege. Wanneer dit vergeleken wordt met de gesprekken met hun kinderen en bijbehorende verzorgers, blijkt dat het leven voor detentie complexer was dan door moeder gemeld. Zo hebben kinderen bijvoorbeeld helemaal niet altijd bij hun moeder gewoond. Overigens is

een deel van de moeders kritisch op de eigen moederrol voor de detentie. Geen enkele moeder vond zichzelf overigens een ronduit slechte moeder.

De kinderen die wij hebben bezocht, lijken gewend aan de huidige verzorgingssituatie en passen zich daaraan aan. Een aantal kinderen geeft aan zich ongelukkig te voelen op de plek waar ze nu wonen. Ze voelen zich een gast en niet thuis en hebben het gevoel dat ze niet gelijk aan de andere kinderen of als een klein kind worden behandeld. Sommigen hebben moeite met de nieuwe (strengere) regels.

Een aantal kinderen meldt echter expliciet dat de huidige situatie beter is dan vroeger. De meeste kinderen hebben in hun nieuwe verblijfssituatie kennis van hun (biologische) familie. Ze weten hoe groot hun familie is en wie hun ooms, tantes en grootouders zijn. Met nauwe verwanten is meestal contact. Halfbroers en -zussen zijn soms minder duidelijk in beeld. Bij de meeste kinderen is er wel sprake van een of meerdere personen die een vertrouwensband hebben met het kind. Dit houdt in dat er mensen in hun omgeving zijn die weten van de detentiesituatie van moeder en daarbij steun kunnen geven aan het kind. Vaak is een sleutelfiguur van school op de hoogte van de situatie.

De kinderen hebben, ongeacht de verzorgingssituatie waar zij zich in bevinden, bijna allemaal een vriendennetwerk. Een enkeling is meer op zichzelf. Vaak is een selectie van vrienden en klasgenoten op de hoogte van moeders detentie. Meestal wordt daar met medeleven op gereageerd. Twee kinderen melden te worden gepest op school met de detentie van moeder. Directe vriendjes en vriendinnetjes krijgen moeders situatie van het kind zelf te horen. De schoolautoriteiten horen de informatie meestal van de verzorgers. Terwijl er vooral bij de oudere kinderen angsten zijn voor stigmatisering door leeftijdgenoten, zien we bij jonge kinderen weinig angst hiervoor.

Moeders willen veelal graag betrokken blijven bij de opvoeding van hun kinderen, maar dat lukt niet altijd. Betrokkenheid komt bijvoorbeeld naar voren bij de schoolkeuzes van kinderen, maar ook bij het straffen en belonen van gedrag. Sommige moeders spelen hier een rol in (of proberen dat) door kinderen tijdens bezoek of telefonisch aan te spreken op hun gedrag en hebben hierover overleg met de verzorgers van hun kinderen. Kinderen vinden dat soms wel moeilijk: moeder probeert het kind regels op te leggen en het op te voeden terwijl het kind daar geen behoefte aan heeft. Veel moeders geven echter ook aan dat ze hun eigen mening over de opvoeding niet vertellen aan (de verzorger van) hun kind. Ze zijn bijvoorbeeld 'allang blij' dat de verzorgers zich over hun kinderen ontfemen en voelen zich ook afhankelijk van deze verzorgers. Zonder de verzorgers kunnen de kinderen bijvoorbeeld niet op bezoek komen. Deze moeders lijken daarmee in een afhankelijke positie ten opzichte van de verzorgers te verkeren. De moeders zijn in grofweg vier groepen te categoriseren, wanneer het gaat om de opvoedingssituatie die nu wordt gehanteerd. Bij meer dan een derde van de kinderen is moeder positief ten aanzien van de huidige opvoeding van het kind. Bij ongeveer één op de tien is zij ronduit negatief. Bij ongeveer één op de zes is moeder wisselend in haar waardering. Deze moeders zijn hoofdzakelijk blij dat er opvoeding is, maar zijn het niet of niet volledig eens met de wijze van opvoeding of met wie de verzorger is. Ten slotte heeft voor een groot deel van de kinderen (ruim een derde) moeder geen duidelijke opvatting over de huidige

opvoeding. Dit komt voornamelijk doordat het kind bij bestandspleeggezinnen verblijft en moeder niet of nauwelijks zicht heeft op de opvoeding.

De verzorgers geven veelal aan het beste er van te willen maken. Hier worden wel veel haken en ogen bij vermeld. Zo geeft een aanzienlijk aantal verzorgers aan moeite te hebben met het opvoeden van het kind in relatie tot de gedragsproblematiek die het kind vertoont. Een groot deel van de verzorgers is het er over eens dat de situatie bij hen thuis gunstiger is voor het kind dan de situatie ervoor. Hiervoor kiezen ze ook bewust een specifieke opvoedingsstijl, die in hun ogen het beste zou zijn voor het kind.

School

Aan alle kinderen is gevraagd of zij naar school gaan en hoe het gaat op school. Alle leerplichtige kinderen zijn schoolgaand. Er is geen schooluitval gerapporteerd. Wel geeft één kind aan een tijdje niet naar school te zijn geweest. Zes kinderen geven aan van school te zijn gewisseld. Het is goed denkbaar dat dit aantal hoger ligt, gezien het grote aantal verhuizingen dat werd gerapporteerd. De meeste kinderen gaan zonder problemen naar school. Met een enkeling gaat het niet goed op school. Ze vertellen dat ze teveel aan hun hoofd hebben en zich daardoor niet kunnen concentreren op school. Hun schoolprestaties hebben daaronder te lijden. Veelal heeft slechts een sleutelfiguur, zoals een mentor, en een beperkt groepje klasgenoten kennis van de thuissituatie en van de detentie van moeder. Een enkele keer blijkt niemand op school te weten dat moeder door detentie afwezig is. Vooral de oudere kinderen willen liever niet dat de detentie van de moeder algemeen bekend wordt op school. Niet elk kind geeft een reden, sommigen geven aan geen stof te willen doen opwaaien. Wanneer school op de hoogte is van de detentie van moeder, houdt ze hier vrijwel altijd rekening mee door bijvoorbeeld verlof te geven om bij moeder op bezoek te gaan. Het is denkbaar dat kinderen dat echter weer minder prettig vinden omdat de detentie van moeder daardoor breder bekend zou kunnen worden.

Toekomst

Aan de kinderen en hun moeders en verzorgers is gevraagd hoe zij denken dat de toekomst er na de detentie van moeder uit zal zien. De kinderen hebben geen eenduidige visie over de toekomst met moeder. De meeste kinderen willen nadat moeder vrij komt, het liefst weer bij haar gaan wonen. Vier kinderen weten niet zeker of ze nog bij hun moeder willen wonen wanneer zij vrij komt of willen niet meteen bij haar gaan wonen, maar het langzaam opbouwen. Eveneens vier kinderen zeggen zeker niet meer bij hun moeder te willen wonen. Twee van deze kinderen hebben nu nog wel contact met moeder, maar een van hen is boos op moeder en de ander vindt het eng om bij moeder te gaan wonen omdat het getuige was van het geweldsdelict van moeder. De andere twee kinderen hebben ook nu al geen contact meer met moeder, één van hen was slachtoffer van het delict van moeder en de ander is al voor detentie uit huis geplaatst en heeft al een lange geschiedenis van problematiek en delinquentie van moeder meegemaakt. Dit kind geeft aan dat hij het liefst niets meer met zijn moeder te maken wil hebben.

De meeste moeders willen na detentie het liefst zelf weer voor hun kinderen zorgen. Sommigen geven aan dat dit geleidelijk moet worden opgebouwd en dat ze de kinderen

niet direct weg willen halen uit hun huidige woonsituatie. Andere moeders zijn bereid om te gaan wonen in de stad waar hun kinderen nu wonen. Ze willen hun kinderen niet nogmaals 'uit hun omgeving wegrukken', maar ervoor zorgen dat ze naar dezelfde school kunnen blijven gaan en met dezelfde vriendjes kunnen spelen. Ook zijn er moeders die, onrealistisch, aangeven dat ze direct na vrijlating de kinderen gaan halen, ondanks dat de kinderen bijvoorbeeld onder toezicht zijn gesteld of voor haar detentie ook al in een instelling woonden.

5. Conclusie

We hebben in dit rapport beschreven door wie kinderen van gedetineerde moeders worden verzorgd, of deze kinderen gedragsproblematiek hebben en hoe hun welbevinden was in relatie tot de detentie van hun moeder. Voor het onderzoek hebben wij alle penitentiaire inrichtingen voor vrouwen in Nederland bezocht en geprobeerd met alle veroordeelde moeders op reguliere afdelingen te spreken. In die zin hebben wij de volledige populatie van in Nederland woonachtige kinderen van op dat moment in Nederland gedetineerde moeders benaderd. Ons onderzoek is uniek in de zin dat het het eerste naar dit onderwerp in Nederland is, dat het zowel het perspectief van moeder, als verzorger, als kind meeneemt en dat het een gecombineerd kwalitatief/kwantitatieve methode gebruikt die zowel objectieve informatie over de gedragsproblemen van deze kinderen geeft, als een kwalitatieve beschrijving van hun vaak complexe situatie en problemen.

Eén op de vijf kinderen verblijft bij de vader. Ruim een derde van de kinderen verblijft bij bestandspleeggezinnen en een derde bij familie of kennissen. De overige kinderen zitten in een residentiële instelling, zoals een internaat, kamertrainingscentrum of een justitiële jeugdinstelling. Ten opzichte van buitenlands onderzoek zien wij dat in Nederland relatief weinig kinderen door grootouders worden verzorgd en relatief veel kinderen in pleeggezinnen. Dat kan te wijten zijn aan het feit dat in het buitenlandse onderzoek, voornamelijk in de VS, relatief veel gedetineerde moeders Afrikaans-Amerikaans zijn. In deze gezinnen is het gebruikelijker dat de grootmoeder zich met de opvoeding van de kinderen bemoeit. Dat kan er ook mee te maken hebben dat in de VS voor lichtere feiten gevangenisstraf wordt uitgedeeld en daar in Nederland terughoudender mee wordt omgegaan: in dat laatste geval zal het om ernstiger en vaker vertoond gedrag van de dader gaan en is het niet verwonderlijk dat kinderen in Nederland relatief vaker (al) in een pleegsituatie verblijven. Opvallend is in dit verband ook het hoge percentage kinderen dat voor de detentie van moeder al niet meer door haar werd verzorgd. Veel kinderen hadden zowel voor als tijdens de detentie een (zeer) instabiele verzorgingssituatie, die voor veel onrust zorgde, met wisselingen niet alleen van verzorgers, maar ook van (stief)vaders, andere gezinsleden, woonbuurt, school en vriendjes.

Er wordt forse gedragsproblematiek gerapporteerd. Meer dan de helft van de kinderen heeft een grens- of klinische score op de CBCL. Hoewel zowel moeders als verzorgers voor ongeveer van de helft van de kinderen internaliserende problemen rapporteren, zien we dat de moeders beduidend minder externaliserende problemen waarnemen, of althans rapporteren. Dat is niet verwonderlijk: moeders kunnen dit soort gedrag vanuit detentie nu eenmaal veel minder zelf waarnemen en sommige kinderen vertelden ons dat ze hun problemen bewust van moeder weghouden om haar daar niet mee te belasten. Mogelijk hebben moeders ook ondergerapporteerd omdat zij het moeilijk vinden in hun relatief machteloze positie de problemen onder ogen te zien. Een andere mogelijke verklaring voor het verschil in rapporteren van externaliserende problematiek, is het door sommige moeders uitgesproken vermoeden, of gevoel, dat de kinderen lijden door haar

afwezigheid. Dat zou mede het wel signaleren van internaliserende maar minder signaleren van externaliserende problemen verklaren. Wat de verklaring voor het verschil in uitkomsten ook is, ons onderzoek laat zien dat de gedetineerde moeder als (enige) informant over het welbevinden van haar kinderen een minder geschikte bron is. De rapportages van de kinderen en verzorgers liggen gemiddeld dicht bij elkaar, alhoewel we hier gezien de kleine aantallen weer voorzichtig moeten zijn.

Uit de gesprekken met de kinderen, verzorgers en moeders zien we dat de kinderen veel (emotionele) bagage dragen. De emotionele last kan voortkomen uit de feitelijke afwezigheid van moeder en de daaraan gerelateerde gevolgen (boosheid of verdriet om afwezigheid, onbekendheid over terugkeer en toekomst), maar met regelmaat waren de zorgen al aanwezig voordat moeder in detentie was (vaak veranderende opvoedings-situaties, gezinsproblematiek, schoolproblematiek). De kinderen spreken wisselend over hun gedetineerde moeder. Vooral oudere kinderen hebben soms een hard oordeel over hun moeder. Jongere kinderen zijn meer geneigd aan te geven dat ze hun moeder missen en terug willen naar de situatie van voor de detentie; het delict en de detentie staan eigenlijk meer op de achtergrond in hun beleving. Ontwikkelingspsychologisch is dit te beargumenteren, aangezien de jongere kinderen nog niet zo goed in staat zijn al te bedenken dat ook een moeder gedrag kan vertonen dat eigenlijk niet geoorloofd is (uitzonderingen daargelaten). De kennis van normen en waarden en het hechten aan regels die worden opgelegd door maatschappij is nog minder doorgedrongen. Sommige oudere kinderen willen liever zelf verder dan samen met moeder. Dit kan uit hun vroege en grotere volwassenheid worden verklaard maar mogelijk ook uit het feit dat zij al meer met moeder hebben meegemaakt en het inmiddels wel 'voor gezien' houden.

Kinderen van gedetineerde moeders hebben dus gemiddeld veel gedragsproblemen en dragen vaker wel dan niet een rugzak met allerlei soorten ellende met zich mee. Niettegenstaande dit gemiddelde beeld, moet worden benadrukt dat de variatie daarin zeer groot is. In die zin is de belangrijkste conclusie uit het onderzoek misschien wel, dat de variatie in de groep kinderen van gedetineerde moeders zeer groot is. Geen kind heeft hetzelfde meegemaakt en de wijze waarop de detentie wordt beleefd, de aanpassing van het kind en de relatie tot de moeder, zijn telkens weer anders. Wij troffen kinderen aan in tijdelijke opvang, bijvoorbeeld bij de zus van moeder, in een – voor zover dat natuurlijk in een kort bezoek te beoordelen is – ogenschijnlijk goed lopend en verzorgd huishouden met veel warme en verstandige aandacht voor de kinderen. Wij troffen ook kinderen in armoedige omstandigheden aan, bij een drinkende oom en een grootmoeder, slapend op een matje in de keuken. Er waren ook kinderen die hun moeder al jaren niet meer hadden gezien en voor wie de moeder geen rol van betekenis had gespeeld in de opvoeding en dat ook niet meer zou doen, en voor wie de detentie dus eigenlijk geen verstoring van het leven was geweest. Dit maakt duidelijk dat de situaties van deze kinderen van geval tot geval dienen te worden beoordeeld. Ongeacht de oorzakelijkheid van de problemen, blijkt dat kinderen van gedetineerde moeders gemiddeld een zorgwekkende groep zijn.

Er is één uitzondering op de regel dat alle kinderen verschillend zijn. Alle kinderen hebben namelijk verdriet van het feit dat zij een gedetineerde moeder hebben. Alhoewel niet alle kinderen meteen met hun moeder herenigd zouden willen worden, hadden alle

kinderen liever gehad dat de detentie niet was gebeurd, of dat zij niet een moeder hadden gehad die zich zo gedroeg dat er allerlei ellende in de familie was waaronder uiteindelijk detentie. De meeste gezinnen die wij bezochten kampen met (veel) meer problemen dan de detentie van moeder alleen. Vaak zijn er wisselende vaderfiguren geweest, is de vader afwezig, zijn er financiële problemen, drugsproblemen, geweld, en ernstige verwaarlozing. Wij hebben voorbeelden gezien waar kinderen veel steun van de sociale omgeving (school) ondervonden, en ook voorbeelden van het tegendeel. Wij hebben gezinnen gezien waar de kinderen aangaven veel last te hebben van de afwezigheid van hun moeder, maar ook gezinnen waar de kinderen aangaven juist opgelucht te zijn dat hun moeder nu even van de vloer was. In die zin is het beeld gemengd, en kunnen wij niet zeggen dat de detentie van de moeder in alle gevallen de kinderen (verder) lijkt te beschadigen. Mogelijk fungeert detentie in sommige gezinnen zelfs als een positief keerpunt, in die zin dat er met detentie ook toezicht en (gekwalficeerde) zorg komt.

Er is geen eenduidig beeld over het contact van het kind met moeder. Er wordt regelmatig door moeders, verzorgers en kinderen gesproken over de problemen om bij de PI's te komen. Opvallend was voor ons als onderzoekers dat in de PIs veel bereidheid lijkt te zijn om voor de kinderen en de moeders het leven zo dragelijk mogelijk te maken; de regels begrenzen de mogelijkheden daartoe echter sterk. Vooral de jongere kinderen geven aan hun moeder vaker te willen zien, haar meer te willen aanraken en knuffelen. Naar mate de leeftijd stijgt, is voor een deel van de kinderen de noodzaak moeder te bezoeken minder groot. De blik van oudere kinderen is beduidend minder op moeder en de verzorgers gericht. Zij kijken vaak al naar voren, naar hun toekomst, hun leven na school, en zijn bezig zelf het leven ter hand te nemen.

Algemeen lijkt het zo te zijn, dat de gezinnen van gedetineerde moeders gekenmerkt worden door verschillende en ernstige problemen, die hun weerslag lijken te hebben op de kinderen. De kinderen hebben verhoogde klachten op het terrein van angst en externaliserend (agressief) gedrag. Ook rapporteren de kinderen veel verdriet. Ook al is de problematiek in de vorm van angst en agressie niet causaal toe te schrijven aan de detentie 'an sich', wel kan worden gesteld dat deze groep veel en meer problemen ervaart dan kinderen uit de normpopulatie. Daarmee concluderend lijken kinderen van gedetineerde moeders een beschadigde en kwetsbare groep, die aandacht behoeft.

Dat gezegd hebbend moet wel de vraag worden gesteld in hoeverre de populatie kinderen die wij hebben gezien representatief is voor de kinderen van alle gedetineerde moeders. Het lijkt erop, gezien onze vergelijking van de groep voorgelichte moeders met de bezettingsgraad ten tijde van het onderzoek, alsof we een groot deel van alle gedetineerde, veroordeelde moeders hebben gezien. Niet alle moeders gaven echter toestemming. We hebben een non-respons analyse gedaan door de CBCL-scores die zijn gerapporteerd door de moeders, te vergelijken voor kinderen voor wie moeder wel toestemming voor benadering had gegeven aan de ene kant en kinderen waarvoor moeder geen toestemming had gegeven aan de andere kant. Wij vonden geen noemenswaardige verschillen. Deze twee bevindingen zouden er op wijzen dat wij een redelijk grote en redelijk representatieve groep hebben gezien. Tegelijkertijd weten we dat we kinderen van moeders op Bijzondere Zorg Afdelingen niet hebben gezien en moeten we vermoeden dat

een aantal moeders die de kinderen in minder geslaagde arrangementen had ondergebracht, niet in ons onderzoek is vertegenwoordigd. Eerder onderzoek (Slotboom et al., 2008) liet zien, dat een aantal moeders niet aan de Penitentiaire inrichtingswerkers meldt dat zij kinderen hebben; het vermoeden is dat een zekere angst dat 'Jeugdzorg de kinderen komt afpakken' daarbij een rol speelt. In die zin mogen wij verwachten dat wij een groep kinderen hebben gezien die er relatief beter aan toe is dan de totale groep. Tegelijkertijd hebben wij geen moeders van beperkt beveiligde afdelingen of uit het Huis van Bewaring gesproken. Ook hebben wij geen kinderen gesproken die niet weten dat hun moeder gedetineerd is. Mogelijk dat in deze groepen de problemen juist iets lichter zijn gezien het lichtere regime en mogelijk kortere (hechtenis)straffen. Om uitvoeringstechnische redenen hebben wij ervoor gekozen alleen kinderen te onderzoeken van moeders die waren veroordeeld. Die groep is niet representatief voor alle gedetineerde moeders. Mogelijk dat onze groep dus wat betreft weer 'zwaarder' is in de zin dat de moeders zwaardere delicten hadden gepleegd. Maar mogelijk ook dat de kinderen van de veroordeelde moeders het juist makkelijker hebben, omdat zij tenminste weten waar zij aan toe zijn en hoe lang moeder nog moet zitten, en er een vaker een oplossing voor de verzorging getroffen zal zijn. Het is al met al niet duidelijk of onze onderzoeksgroep representatief is voor de gehele populatie en in welke richting eventuele niet-representativiteit gaat. Ook is het zo dat we in absolute zin een kleine groep hebben onderzocht. Dat maakt het moeilijk om uitsplitsingen te maken en maakt de resultaten enigszins instabiel. Wij hebben gepoogd een tussenweg te vinden door zoveel mogelijk absolute aantallen te rapporteren. Hoe het ook zij, wij hebben naar verwachting een substantieel deel van de in Nederland wonende kinderen van gedetineerde moeders onderzocht. De problemen die wij in deze groep aantreffen dragen daarmee de conclusie, dat kinderen van gedetineerde moeders een risicogroep zijn, die de aandacht van de wetenschap verdient.

Vervolgonderzoek is noodzakelijk. Om te beginnen moeten meer kinderen onderzocht worden, om een stabiel en genuanceerder beeld te krijgen. De reeds onderzochte kinderen zouden herhaald onderzocht kunnen worden, om vast te stellen hoe zij zich over de loop der jaren ontwikkelen. Ook zou, met behulp van vergelijkingsgroepen, moeten worden gepoogd te achterhalen in hoeverre de problemen die we bij deze groep constateerden nu toe te schrijven zijn aan de detentie, of aan de problemen die er al voor detentie waren.

6. Implicaties voor beleid

Kinderen van gedetineerde moeders hebben beleidsaandacht en beleidsveranderingen nodig. Dat is zo om verschillende redenen.

Hoewel lang niet alle moeders modelmoeders waren voor detentie, hebben alle kinderen verdriet van het feit dat hun moeders gedetineerd is. Vooral jonge kinderen missen moeder. Door veel respondenten werd genoemd dat de lange afstanden in combinatie met de bezoektijden een groot – en soms onoverkomelijk – probleem zijn. Deze bevinding is niet nieuw in de zin dat ook in buitenlands onderzoek is gevonden dat vrouwelijke gedetineerden in een beperkt aantal inrichtingen worden gehuisvest, hetgeen gemiddeld langere reistijden betekent, met meer kosten, en lastiger inpassing in schooltijden. Ongeacht alle inspanningen van vrijwilligersorganisaties is het van belang na te gaan of het echt niet mogelijk is vrouwelijke gedetineerden meer over het land te spreiden. Het is niet gezegd dat het voor alle kinderen goed is om moeder meer te zien. Voor die kinderen die dat wel nodig hebben, maakt een dergelijke spreidingsmaatregel een levensgroot verschil.

De mogelijkheid tot intensiever en kwalitatief beter fysiek contact – ook al hebben mogelijk niet alle kinderen daar behoefte aan - is iets waar aandacht voor dient te zijn. Te denken valt aan (een optimalisatie van) leeftijdsgerelateerde bezoekersruimten (apart ingericht voor de kleinere kinderen). Ook de bezoekprocedure zou, ten aanzien van kleine kinderen aan hun moeder, wellicht opnieuw ter discussie kunnen worden gesteld om de soms negatieve impact te verminderen. Vanzelfsprekend zal het hier vaak om maatwerk gaan en kan het lang niet altijd of voor iedereen gelden. Ook het regime ten aanzien van direct overhandigen (in plaats van via de medewerkers van de PI) van goederen zoals kindertekeningen en cadeautjes door het kind aan de moeder zou herzien en wellicht versoepeld kunnen worden. Veel PI's hebben al extra mogelijkheden ontwikkeld en spannen zich in om het contact tussen moeder en kind te optimaliseren. Dit zou echter standaardbeleid moeten zijn, en onderwerp van reguliere aandacht.

Bellen wordt ook door vrijwel alle respondenten die contact zouden willen onderhouden, genoemd als probleem. Wij zagen al diverse inventieve oplossingen, die mogelijk structureel ingezet kunnen worden. Zo gebruikten een moeder en dochter een extern antwoordapparaat waarop het meisje op ieder moment van de dag berichten kan inspreken, dus ook als moeder op cel zit en onbereikbaar is. Op deze manier kan dochter haar zorgen, verdriet of juist leuke nieuwtjes altijd voor haar gevoel bij haar moeder achterlaten. Mogelijk kunnen dergelijke interventies, bijvoorbeeld in de IT sfeer, op relatief eenvoudige wijze een deel van het leed bij een deel van de kinderen verzachten.

Ondersteuning bij het (in de toekomst) weer opnemen van de verzorgersrol lijkt tevens essentieel. Een deel van de moeders heeft een realistische visie op het eigen functioneren en ziet in dat zij veel fout heeft gedaan. Die theoretische reflectie vanuit het isolement van de detentie moet echter bij terugkeer in de maatschappij en het gezin wel in de praktijk worden omgezet in daadwerkelijk verbeterde ouderschapskwaliteiten, wil niet de

cyclus van verwaarlozing en onmacht opnieuw worden ingezet. Programma's die ouderschapskwaliteiten pogen te verbeteren en ondersteunen zijn niet goedkoop. De verborgen en uitgestelde rekening van disfunctionaliteit in het gezin zouden die kosten echter wel eens ruim kunnen overschrijden.

Gedetineerde moeders zijn een kleine groep binnen de gedetineerdenpopulatie. Door hun rol als opvoeder, kan hun detentie potentieel veel indirecte schade veroorzaken. Het beleid ten aanzien van deze groep zou opnieuw tegen het licht moeten worden gehouden om te bezien waar de collaterale pijn van de detentie kan worden verzacht voor henzelf en voor hun kinderen. Dat kan waarschijnlijk voor een deel met simpele en goedkope maatregelen. Voor een deel zal dat soort maatregelen ook geld kosten. Vermoedelijk betalen die maatregelen zich terug. En ook al was dat niet het geval, dan nog rechtvaardigt de speciale situatie van de hier onderzochte groep die extra investering.

Referenties

- Achenbach, T.M. & Rescorla, L.A. (2001). *Manual for ASEBA School-Age Forms & Profiles*. Burlington, VT: University of Vermont, Research Center for Children, Youth & Families.
- Arditti, J.A., Lambert-Shute, J. & Joest, K. (2003). Saturday Morning at the Jail: Implications of Incarceration for Families and Children. *Family Relations*, 52, 195-204.
- Bloom, B. (1993). Incarcerated mothers and their children: Maintaining family ties. In American Correctional Association (Ed.), *Female offenders: Meeting needs of a neglected population*. (pp. 60-68). Baltimore: United Book Press.
- Braam, H., Mak, J. & Tan, S. (2007). *Moeders in detentie en de omgang met hun kinderen*. Utrecht, Verwey-Jonker Instituut.
- Capaldi, D.M. & Patterson, G.R. (1991). Relation of parental transitions to boys' adjustment problems: I. A linear hypothesis. II. Mothers at risk for transitions and unskilled parenting. *Developmental Psychology*, 27, 489-504.
- Chesney-Lind, M. & Pasko, L. (2004). *The female offender. Girls, women, and crime*. Thousand Oaks: Sage
- Dallaire, D.H. (2007). Children with incarcerated mothers: Developmental outcomes, special challenges and recommendations. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 28, 15-24.
- Does, A.J.W. van der (2002). *BDI-II-NL. Handleiding. De Nederlandse versie van de Beck Depression Inventory-2nd edition*. Lisse: Harcourt Test Publishers.
- Eddy, J. M., Whaley, R. B. & Stoolmiller, M. (2000). Parental Transitions: The Influence of Accumulation and Timing on Adolescent Delinquency. Presented at the Annual Meeting of the American Society of Criminology, San Francisco, California.
- Evers, A., Van Vliet, J.C. & Groot, C.J. (2000). *Documentatie van tests en testresearch in Nederland*. Assen, Van Gorcum.
- Fishman, S.H. (1983). Impact of incarceration on children of offenders. *Journal of Children in Contemporary Society*, 15, 89-99.
- Gursansky, D., Harvey, J. McGrath, B. & O'Brien, B. (1998). Who's minding the kids? Developing coordinated services for children whose mothers are imprisoned. Adelaide, South Aust: Social Policy Research Group, University of South Australia.
- Hoeve, M. (2008). Parenting and juvenile delinquency (Doctoral dissertation, Radboud University Nijmegen).
- Johnson, T., Selber, K. & Lauderdale, M. (1998). Developing quality services for offenders and families: An innovative partnership. *Child Welfare*, 77(5), 595-615.
- Johnston, D. (1995). Effects of Parental Incarceration. In K. Gabel & D. Johnston (Eds.), *Children of incarcerated Parents*. (pp. 59-88). New York: Lexington Books.
- Johnston, D. (2006). The Wrong Road: Efforts to Understand the Effects of Parental Crime and Incarceration. *Criminology and Public Policy* 5(4), 703-720.

- Kazura, K. (2001). Family programming for incarcerated parents: A needs assessment among inmates. *Journal of offender Rehabilitation*, 32, 67-83.
- Lange, A., Hoogendoorn, M., Wiederspahn, A. & De Beurs, E. (2005). *Buss-Durkee Hostility Inventory- Dutch*. Houten, Bohn Stafleu van Loghum.
- Mackintosh, V.H., Myers, B.J. & Kennon, S.S. (2006). Children of Incarcerated Mothers and Their Caregivers: Factors Affecting the Quality of Their Relationship. *Journal of Child and Family Studies*, 15(5), 581-596.
- Masterplan Gevangeniswezen 2009 – 2014. Een nieuwe visie op capaciteitsmanagement en personeelsbeleid (19-05-2009). Den Haag, DJI, Ministerie van Justitie.
- Myers, B.J., Smarsh, T.M., Amlund-Hagen, K. & Kennon, S. (1999). Children of Incarcerated Mothers. *Journal of Child and Family Studies* 8(1), 11-25.
- Murray, J. (2005). The Effects of Imprisonment on families and children of prisoners. In A. Liebling and S. Maruna (Eds.), *The Effects of Imprisonment. Portland, Oregon: Willan Publishing*, pp 442-462.
- Murray, J. & Farrington, D.P. (2008) The Effects of Parental Imprisonment on Children. *Crime and Justice: A Review of Research*, 37, 133-206.
- Murray, J. , Farrington, D.P., Sekol, I. & Olsen, R.F. (2009). *Effects of parental imprisonment on child antisocial behaviour and mental health: a systematic review*. The Campbell Collaboration.
- Muris, P., Bodden, D., Hale, W., Birmaher, B. & Mayer, B. (2007). *SCARED-NL. Vragenlijst over angst en bang-zijn bij kinderen en adolescenten. Handleiding Bij de gereviseerde Nederlandse versie van de Screen for Child Anxiety Related Emotional Disorders*. Amsterdam: Boom test uitgevers.
- Poehlmann, J. (2005). Incarcerated Mother's Contact with Children, Perceived Family Relationships, and Depressive Symptoms. *Journal of Family Psychology*, 19(3), 350-357.
- Snyder-Joy, Z.K. & Carlo, T.A. (1998). Parenting through prison walls: Incarcerated mothers and children's visitation programs. In S.L. Miller (Ed.), *Crime control and women: Feminist implication of criminal justice policy* (pp. 130-150). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Slotboom, A., Bijleveld, C., Day, S. & Van Giezen, A. (2008). *Gedetineerde vrouwen in Nederland*. Amsterdam, Vrije Universiteit.
- Stanley, E. & Byrne, S. (November 2000). Mother in prison: coping with separation from children. Paper presented at the Women in Corrections: Staff and Clients Conference of the Australian Institute of Criminology, Adelaide, Australia.
- Wit, C.A.M. de (1987) *.Depressie Vragenlijst voor Kinderen, DVK en KDVK. Handleiding*. Maarssen: Elsevier/De Tijdstroom.
- Wolleswinkel, M.W. (1997). *Gevangen in Moederschap: 'gedetineerde vrouwen en het recht op family life'*. Gouda: Quint.